

Фесенюк.Наталія Петрівна, магістр психології, докторант кафедри психології
ПрАТ «ВНЗ «МАУП»; 02000, вул. Фрометівська, 2, м.Київ, Україна;
<nataly_kadin_fesenyuk@ukr.net>; +38 (097) 422-12-99

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0461-641>

Коляденко Ніна Володимирівна, доктор медичних наук, доцент, професор
кафедри психології ПрАТ «ВНЗ «МАУП»; 02000, вул. Фрометівська, 2, м.
Київ, Україна; nina-k@ukr.net; +38 (067) 756-72-57

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2099-0163>

Здоровенко Наталія Вікторівна, психолог Спеціальної загальноосвітньої
школи «Надія» для дітей із вадами фізичного та розумового розвитку; 03057,
вул. Академіка Янгеля, 12/2, м. Київ, Україна; zdor_nat@ukr.net; +38 (097)
255-0-444

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6636-7628>

ОБГРУНТУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ОЗДОРОВЧО- ПСИХОПРОФІЛАКТИЧНОГО ВПЛИВУ ТВАРИН В УМОВАХ ЗООПАРКУ

Анотація

Постановка проблеми. Зоотерапія до сьогоднішнього дня не має достатнього наукового обґрунтування, особливо щодо визначення механізмів впливу тварин на психоемоційну сферу людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій літературі описані випадки впливу взаємодії з тваринами на нормалізацію артеріального тиску пацієнтів, вихід із депресивних станів, покращення координації рухів і навіть вчасну діагностику важких захворювань.

Формулювання мети статті. Мета дослідження - обґрунтування оздоровчо-психопрофілактичного впливу тварин в умовах міського зоопарку.

Виклад основного матеріалу. Для проведення експрес-діагностики психічних станів дітей із вадами фізичного та розумового розвитку до і після активного спілкування з тваринами в умовах зоопарку, нами було використано фізіономічний тест Куніна та кольоровий тест Люшера. Зафіксовано істотний психокорекційний вплив спілкування з тваринами в умовах зоопарку на настрій дітей з інвалідизуючими психоневрологічними захворюваннями.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В останні роки все більшої популярності набувають способи психологічної корекції, засновані на різних формах взаємодії людей із тваринами. В умовах сучасного урбаністичного середовища, осередком такої позитивної взаємодії виступають зоопарки. Нами було розроблено принципово нову концепцію психологічної допомоги в умовах міського зоопарку, основою якої є забезпечення психопрофілактики завдяки гармонізації взаємодії людини з тваринним світом.

Результати проведених попередніх досліджень дозволили встановити достовірний позитивний ефект психологічної допомоги в умовах зоопарку, що виявлявся в істотному покращенні настрою, зниженні тривожності та відчуття залежності, більшій відкритості до реального світу й спрямованості в майбутнє.

Ключові слова: психологічна корекція, зоотерапія, психологічна допомога в умовах зоопарку.

Аннотація

Постановка проблеми. Зоотерапія до сьогоднішнього дня не має достаточного наукового обґрунтування, особливо по визначенню механізмів впливу тварин на психоемоційну сферу людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій літературі описані випадки впливу взаємодії з тваринами на нормалізацію артеріального тиску пацієнтів, вихід із депресивних

состояний, улучшения координации движений и даже своевременную диагностику тяжелых заболеваний.

Формулировка цели. Цель исследования - обоснование оздоровительно-психопрофилактические влияния животных в условиях городского зоопарка.

Изложение основного материала. Для проведения экспресс-диагностики психических состояний детей с недостатками физического и умственного развития до и после активного общения с животными в условиях зоопарка, нами были использованы физиономический тест Кунина и цветной тест Люшера. Зафиксировано существенное психокоррекционных влияние общения с животными в условиях зоопарка на настроение детей с инвалидизирующими психоневрологическими заболеваниями.

Выводы и перспективы дальнейших исследований. В последние годы все большую популярность приобретают способы психологической коррекции, основанные на различных формах взаимодействия людей с животными. Нами была разработана принципиально новая концепция психологической помощи в условиях городского зоопарка, основой которой является обеспечение психопрофилактики, благодаря гармонизации взаимодействия человека с животным миром. Результаты проведенных предварительных исследований позволили установить достоверный положительный эффект психологической помощи в условиях зоопарка, оказывался в существенном улучшении настроения, снижении тревожности и чувства зависимости, большей открытости к реальному миру и устремленности в будущее.

Ключевые слова: психологическая коррекция, зоотерапия, психологическая помощь в условиях зоопарка.

Annotation

Formulation of the problem. Zootherapy up to this date has not been sufficiently scientifically substantiated, especially as regards the definition of

mechanisms of animal influence on the psycho-emotional sphere of a person.

Analysis of recent research and publications. The scientific literature describes cases of interaction with animals on the normalization of blood pressure of patients, the emergence of depressive states, improved coordination of movements and even timely diagnosis of severe diseases.

Wording of purpose. The purpose of the study - the justification of health and psychoprophylaxis of animals in the conditions of the city zoo.

Presenting main material. For the rapid diagnosis of mental conditions of children with physical and mental developmental defects before and after active communication with animals in the zoo, we used the Kunin physiognomic test and the Luscher color test. Significant psycho-correction influence of communication with animals in the conditions of the zoo on the mood of children with disabling psychoneurological diseases.

Conclusions and perspectives of further research. In recent years, increasingly popular methods of psychological correction, based on various forms of interaction between people and animals. In a modern urban environment, the focus of such a positive interaction are zoos. We have developed a fundamentally new concept of psychological assistance in a city zoo, which is based on the provision of psychoprophylaxis due to the harmonization of human interaction with the animal world. The results of previous studies allowed to establish a reliable positive effect of psychological help in the conditions of the zoo, which was manifested in a significant improvement in mood, reducing anxiety and feeling of dependence, greater openness to the real world and a future orientation.

Key words: psychological correction, zoo, psychological help in conditions of a zoo.

Постановка проблеми. Зоотерапія (анімотерапія, пет-терапія) є способом лікування за допомогою тварин, спрямованим на поліпшення фізичних, соціальних, емоційних, або когнітивних функцій пацієнта. Прихильники зоотерапії стверджують, що тварини можуть бути корисні для навчання та збільшують мотивацію пацієнтів до життя. З терапевтичною

метою використовують різних тварин: собак (каністерапія), кішок (фелінотерапія), коней (іппотерапія, реїттерапія), дельфінів (дельфінотерапія), птахів (бердинг), навіть рептилій, равликів та інших. В багатьох країнах зоотерапія набула значного поширення, зокрема, в США міністерство охорони здоров'я ще в 1990-х роках дозволило присутність собак в клініках, надавши їм статусу медичного персоналу та ввівши до штату лікарень [10]. Серед методик каністерапії є і така, коли аутичні і сором'язливі діти вчаться спілкуванню, читаючи собакам вголос [6]. Однак до сьогодення зоотерапія не має достатнього наукового обґрунтування, особливо щодо визначення механізмів впливу тварин на психоемоційну сферу людини. В нашій країні, де все більшої популярності набувають контакти зоопарки та все ширше, зважаючи на попит, пропонуються різноманітні зоотерапевтичні послуги, залишається неформованою нормативно-правова база зоотерапевтичного процесу, в якому як люди, так і тварини виявляються юридично не захищеними, що нерідко призводить до експлуатації тварин у комерційних цілях, а для людей створює небезпеку травматизму і загрози зоонозних захворювань. Найменше розробленою темою, що нерідко залишається поза увагою як науковців, так і організаторів зоотерапевтичних послуг, є зворотний зв'язок, тобто, вплив на тварину, яку використовують із терапевтичною метою, інтенсивного спілкування з людьми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розробка методик зоотерапії базується, насамперед, на досягненнях зоопсихології, величезний внесок в розробку якої внесли видатний психолог О.М. Леонтьєв і фундатор радянської зоопсихології К.Є. Фабрі [3, 7]. В інших країнах, англійський етолог Д. Мак-Фарленд у своїх працях розглядав психологічний аспект поведінки тварин [4], американська психолог К. Прайор досліджувала процеси взаємодії тварин і людини, способи управління поведінкою тварин, визначила важливі аспекти спілкування людини з собаками і дельфінами [5].

Психолог-фелінотерапевт О.В. Верьовкіна визначає зоотерапію як міждисциплінарний особистісно орієнтований метод, що може використовуватись як у медичній, так і в немедичній психотерапії, в роботі

не лише психотерапевта, але й психолога, по відношенню до здорових людей всіх вікових категорій [2].

Розрізняють направлену (використання спеціально навчених тварин за розробленими терапевтичними програмами) і ненаправлену (взаємодія з тваринами в домашніх або природних умовах) зоотерапію. Направлену анімалотерапію поділяють в залежності від того, які саме тварини використовуються з лікувальною метою [10]

Загальновідомо, що навіть пасивне спостереження за тваринами – не лише кішками та собаками, але й навіть за акваріумними рибками - позитивно впливає на психічний стан людини.

Поштовхом до розвитку іпотерапії послужила історія датської спортсменки Ліз Хартел, яка за допомогою верхової їзди не лише відновила своє фізичне здоров'я після перенесеного поліомієліту, але й у 1952 р. на Олімпійських іграх у Гельсінкі завоювала срібну медаль з виїздки [8].

В науковій медичній літературі описані випадки впливу взаємодії з тваринами на нормалізацію артеріального тиску пацієнтів, вихід із депресивних станів, покращення координації рухів і навіть вчасну діагностику важких захворювань [10].

Що стосується психологічного ефекту від взаємодії з тваринами, то вона сприяє гармонізації міжособистісних відносин. Латвійські психологи експериментально довели, що психологічний клімат у сім'ях, де є домашні тварини, сприймається як більш сприятливий, у них значно рідше зустрічаються стани тривожності, ситуації конфліктів і ворожнечі [10].

Контакти з тваринами сприяють формуванню нових способів взаємодії особистості з оточуючою дійсністю, особливо в ситуаціях депривації позитивних міжособистісних взаємин, при нестачі батьківського піклування. За даними відомого американського психолога-гештальттерапевта М. Робіна, називають свою домашню тварину єдиною істотою, яку можна любити, майже третина звичайних школярів (29%) 47% підлітків у виправних закладах і аж 61% пацієнтів психіатричних лікарень.

Шведський психіатр Л. Торкеллсон встановив, що понад 90% власників собак не лише впевнені, що собака відчуває настрій свого хазяїна, але й обговорюють із тваринами свої проблеми, довіряють їм свої таємниці [9].

Формулювання мети. Зоопарки, будучи місцем утримання диких тварин насамперед із просвітницькою та науковою цілями, за своїми основними функціями не дуже відповідають умовам надання традиційних зоотерапевтичних послуг. Основним завданням зоопарків є утримання, збереження та розмноження зникаючих видів і публічних показ тварин. Контактні зоопарки, в яких можна торкатися тварин і годувати їх, користуються незмінною популярністю як серед дорослих, так і, насамперед, дітей, однак не завжди в таких зоопарках звертають увагу на стан тварин, які відчувають постійний стрес від контакту з величезною кількістю відвідувачів, а також зазнають фізичних травмувань, загрозливих для їх життя. Саме тому останнім часом відбувається процес удосконалення законодавчої бази, спрямований на недопущення жорстокого поводження з тваринами в умовах неволі або напіввільних умовах, ініціюються законопроекти щодо заборони контактних зоопарків тощо [1]. Однак, заборонами проблеми не вирішити. Депривація природних факторів у сучасному урбаністичному просторі змушує людину жити в комфортному, зручному, але штучному і біологічно шкідливому середовищі, створюючи постійний попит на спілкування з тваринами як ілюзію відновлення гармонійного природного балансу довкілля. Дійсно, саме зоопарки мають той потенціал, що може зробити їх осередками збереження рідкісних видів тварин, які внаслідок агресивних антропогенних втручань позбавилися ареалів свого життя в дикій природі, забезпечивши відтворення біогеоценозів на рівні моделювання оптимальних взаємин природних об'єктів. З іншого боку, проблема зоотерапії, спрямованої насамперед на лікування психофізичних порушень здоров'я, в умовах зоопарків може бути вирішена завдяки профілактичному спрямуванню їх діяльності на попередження та психокорекцію стресових розладів, підвищення адаптаційних сил організму, на основі надання всебічної психологічної допомоги в процесі відвідування.

Актуальність даного питання загострюється як недосконалістю вітчизняного нормативно-правового забезпечення зоопаркової діяльності, так і відсутністю доказової бази наукового обґрунтування доцільності і визначення ефективності психологічної допомоги в умовах зоопарку, аргументованих способів її надання та аналізу результатів у різних категорій відвідувачів. Саме тому, **метою** нашого дослідження стало обґрунтування оздоровчо-психопрофілактичного впливу тварин в умовах міського зоопарку.

Крім того, є потреба і в перспективних дослідженнях зворотного зв'язку, тобто, реагування тварин на інтенсивний і тривалий контакт з багатьма незнайомими людьми, та пошуку критеріїв визначення їх психічних станів. Відповідно до поставленої мети, було визначено **завдання дослідження**, зокрема:

- розробити банк психодіагностичних методик, валідних для психодіагностичного обстеження відвідувачів зоопарку різного віку;
- провести психодіагностику психічних станів дітей з інвалідизуючими захворюваннями до і після активного спілкування з тваринами;
- на основі проведених досліджень, розробити концепцію психологічної допомоги в умовах міського зоопарку.

Виклад основного матеріалу. Для проведення експрес-діагностики психічних станів дітей до і після активного спілкування з тваринами, нами було використано фізіономічний тест Куніна та кольоровий тест Люшера [12].

Фізіономічний тест Куніна розроблений американськими психологами для експрес діагностики настрою і придатний для багаторазового обстеження великих груп людей у поточній ситуації. Досліджуваному пропонується спочатку 6 карток із зображеннями обличь і зрізними виразами емоцій, серед яких він повинен обрати найбільш відповідну його актуальному настрою. Настрій оцінюється за шести рівнями: 1) дуже поганий; 2) поганий; 3) знижений, роздратований; 4) спокійний, врівноважений; 5) гарний, бадьорий; 6) дуже гарний, оптимістичний, доброзичливий.

Кольоровий тест Люшера базується на гіпотетичних уявленнях про те, що людина з певними психічними властивостями в певному психічному стані надає різні переваги різним кольорам, і дозволяє оцінити психофізіологічний стан, стресостійкість, активність і комунікативні особливості досліджуваного. Повний варіант тесту Люшера (Клінічний кольоровий тест) складається з семи таблиць. Нами ж, в умовах експрес-діагностики, використовувався адаптований варіант тесту Люшера «Метод кольорових виборів» – таблиця з восьми кольорів: сірого (0), темно-синього (1), синьо-зеленого (2), червоно-помаранчевого (3), світло-жовтого (4), фіолетового (5), коричневого (6), чорного (7). Процедура тестування полягала в упорядкуванні кольорів досліджуваним за ступенем їх суб'єктивної приємності. Вибір кольору заснований на несвідомих процесах і дозволяє оцінити емоційний і фізіологічний стан досліджуваного з метою диференційованого психотерапевтичного підходу та для оцінки ефективності корекційного впливу. При явній перевазі теплих кольорів (червоного і жовтого) над холодними (синім і зеленим) можна думати про наявність домінування симпатичної нервової системи, а якщо навпаки – парасимпатичної. Кольори розподіляються на основні (темно-синій, синьо-зелений, червоно-помаранчевий та світло-жовтий) і додаткові, серед яких чорний і сірий є змішаними. Основні кольори символізують базові психологічні потреби в задоволенні та прив'язаності (синій), самоствердженні (зелений), дії та успіху (червоний), майбутніх сподіваннях (жовтий), тому в нормі та при повній рівновазі ці кольори мають бути на перших позиціях. Перевага синього кольору вказує на чутливість і спокійні емоції, зелений – воля, захист, наполегливість, впевненість. Помаранчово-червоний колір – збудливість.

Під впливом зовнішніх обставин, найбільш значимі кольорові еталони можуть переміщуватися з перших позицій на останні та навпаки, при збереженні актуальності провідної потреби, яку вони символізують.

Надання переваги ахроматичним кольорам свідчить про вимушену охоронну реакцію на неможливість реалізації первинних потреб.

Фіолетовий колір – потреба у втечі від реальності, ірраціональність домагань, нереальні вимоги до життя, емоційна незрілість; коричневий – потреба у зниженні тривоги, прагнення до психологічного та фізичного комфорту; чорний – потреба в незалежності через протест, сірий – потреба у відпочинку. Тобто, яскраві кольори відображують стиль життєвого стереотипу особистості, тоді як ахроматичні кольори визначають потреби, пов'язані з захисними механізмами, пов'язаними із протидією тривозі, зовнішнім тискам, втомленості, відображують проблему фрустрованості основної потреби, заперечення індивідом наявних умов і міжособистісних відносин, втечу в світ фантазій, самозахист, бездіяльність.

В дослідженні взяли участь 22 учні Спеціальної загальноосвітньої школи «Надія» для дітей із вадами фізичного та розумового розвитку, м. Київ.

Оздоровчі заняття з тваринами проводилися в 2 етапи. Спочатку заходи відбувалися в школі, тривали по 30 хвилин і склалися з розповідей про тварин та знайомства з ними. Фахівці зоопарку розповідали дітям про особливості поведінки тварин в залежності від їх виду і породи, давали потримати тварин (шиншила, щур, кролик, черепаха, тхір, голуб, морська свинка) в руках. Для дітей із психофізичними вадами тактильний контакт із тваринами ускладнювався через порушення моторики, координації рухів (наприклад, при ДЦП). Також деяким дітям було складно доторкнутися до тваринки та взяти її на руки через підвищену тривожність. Другий етап занять із тваринами проводився в умовах зоопарку. Діти оглядали зоопарк у супроводі фахівця, починаючи з диких екзотичних тварин і завершуючи «дитячим майданчиком» із свійськими та прирученими тваринами (савці – кози, вівці, віслюки; птахи – кури, качки, гуси; рептилії - черепахи), яких можна погодувати, погладити. Психодіагностичне тестування проводилося до початку занять і після їх завершення. Зведені результати надані в таблиці 1. Статистична обробка та оцінка достовірності одержаних результатів за t-критерієм Стьюдента для пов'язаних сукупностей проводилася за допомогою програми «Медична статистика онлайн» [11].

Таблиця 1.

Методика дослідження	Показники психічного стану		До початку занять		По завершенні занять		t-критерій Стьюдента (f=21)
			абс. число	%	абс. число	%	
Фізіономічний тест Куніна	Настрій	Дуже поганий	0	0	0	0	4,362 (при $t_{\text{крит}}=2,08$) $t > t_{\text{крит}}$
		Поганий	1	4,5	0	0	
		Знижений	8	36,3	3	13,6	
		Спокійний	5	22,8	3	13,6	
		Гарний	6	27,3	9	41,0	
		Дуже гарний	2	9,1	7	31,8	
Всього			22	100	22	100	
Кольоровий тест Люшера	Колір	Сірий	1	4,5	1	4,5	-6,056 (при $t_{\text{крит}}=2,08$) $t < t_{\text{крит}}$
		Темно-синій	2	9,1	5	22,8	
		Синьо-зелений	2	9,1	3	13,6	
		Червоно-помаранчевий	3	13,6	2	9,1	
		Світло-жовтий	5	22,8	9	41,0	
		Фіолетовий	4	18,2	0	0	
		Коричневий	3	13,6	1	4,5	
		Чорний	2	9,1	1	4,5	
Всього			22	100	22	100	

Статистично достовірну різницю в настрої досліджуваних дітей до та після занять із тваринами було виявлено за допомогою фізіономічного тесту Куніна. При початковому тестуванні 8 із досліджуваних дітей охарактеризували свій настрій як знижений, і 1 дитина – як поганий, в 5 дітей спостерігався спокійний настрій, в 6 – гарний, і лише 2 із 22 досліджуваних дітей оцінили свій настрій як дуже гарний. Після проведення занять із тваринами, лише в 3 досліджуваних дітей настрій залишався зниженим, 3 визначили свій настрій як спокійний, гарним назвали свій настрій 9 дітей, а

дуже гарним – 7. Тобто, було зафіксовано істотний психокорекційний вплив спілкування з тваринами в умовах зоопарку на настрій дітей з інвалідизуючими психоневрологічними захворюваннями.

За кольоровим тестом Люшера статистично достовірної різниці у виборі кольорів на початку і в кінці дослідження виявлено не було, що, по суті, є логічним, тому що даний тест відображає, насамперед, базову спрямованість особистості, що й не могла змінитися в результаті взаємодії з тваринами, тим більше що це й не було завданням психокорекції. В даному тесті більш інформативним є аналіз співвідношення між вибором яскравих і ахроматичних кольорів, і тут можна визначити дуже цікаву тенденцію. Насамперед, на початку експерименту 9 (40,9%) досліджуваних дітей віддали перевагу ахроматичним кольорам, що свідчить про відчуття ними неможливості реалізувати первинні потреби, стан підвищеної тривожності, залежність і бажання втечі від дійсності. Такі результати є цілком зрозумілими, зважаючи на обмеження потреб цих дітей, пов'язані з наявністю інвалідизуючого психофізичного захворювання. Але після занять із тваринами ахроматичні кольори обрали лише 2 (9,0%) із 22 досліджуваних, що, незважаючи на загалом статистично не значимі відмінності динаміки результатів за даною методикою, свідчить про істотний психокорекційний вплив взаємодії з тваринами. Тобто, в досліджуваних дітей в результаті відвідання зоопарку та контакту з тваринами зменшилася тривожність, вони стали почуватися більш упевненими та самостійними, перестали боятися реальної дійсності. Іншим, дещо несподіваним, але цілком аргументованим виявилось діагностичне значення вибору червоного кольору, яке в дітей з інвалідизуючими психоневрологічними захворюваннями, що супроводжувалися підвищеною судомною готовністю, свідчило не про потреби в досягненні та соціальну активність, а відображувало наявність високої збудливості нервової системи та сигналізувало про наближення судомного нападу. Збільшення кількості дітей, які віддали перевагу жовтому кольору, наприкінці дослідження порівняно з його початком, можна розцінювати як появу в досліджуваних дітей, після взаємодії з тваринами, більшої впевненості в майбутньому, активних планів щодо свого життя.

Висновки та перспективи подальших досліджень. в останні роки все більшої популярності набувають способи психологічної корекції, засновані на різних формах взаємодії людей із тваринами. В умовах сучасного урбаністичного середовища, осередком такої позитивної взаємодії виступають зоопарки. Однак, якщо ефективність окремих різновидів зоотерапії, спрямованих на лікування та реабілітацію людей із різними захворюваннями, має більш-менш сформовану доказову базу, то механізми позитивного впливу тварин на людей залишаються вивченими недостатньо та науково не обґрунтованими, тим більше не з'ясованими є потенційні можливості та фактори оздоровчого впливу середовища зоопарку. Іншим боком проблеми є забезпечення належного ставлення до тварин при їх взаємодії з людиною, наявність ризиків для життя та здоров'я тварин в умовах контактних зоопарків. Враховуючи вищезазначене, нами було розроблено принципово нову концепцію психологічної допомоги в умовах міського зоопарку, основою якої є забезпечення психопрофілактики завдяки гармонізації взаємодії людини з тваринним світом.

Для оцінки впливу тварин на психічні стани людини, нами було розроблено програму психодіагностичних досліджень, однією зі складових є динамічне вивчення психоемоційних станів дітей з інвалідизуючими захворюваннями в процесі взаємодії з тваринами в умовах зоопарку.

Результати проведених попередніх досліджень дозволили встановити достовірний позитивний ефект психологічної допомоги в умовах зоопарку, що виявлявся в істотному покращенні настрою, зниженні тривожності та відчуття залежності, більшій відкритості до реального світу й спрямованості в майбутнє.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про затвердження Порядку утримання та розведення диких тварин, які перебувають у стані неволі або в напіввільних умовах // Електронний ресурс.- режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1384-10
2. Вережкина О.В. Анималотерапия как инновационный и перспективный метод психологической работы // Електронний ресурс.– режим доступу: <http://apriori-journal.ru/journal-gumanitarnie-nauki/id/1648>

3. Леонтьев Олексій Миколайович // Електронний ресурс.— режим доступу: https://uk.wikipedia.org/.../Леонтьєв_Олексій_Миколайович
4. Мак-Фарленд Д. Поведение животных: Психобиология, этология и эволюция. — М.: Мир, 1988. — 520 с.
5. Прайор К. Не рычите на собаку: книга о дрессировке людей, животных и самого себя / К. Прайор.- М.: Одри, 2017.-
6. Сивик Г.Є. Анімалотерапія у роботі з дітьми з розладами спектру аутизму / Г.Є. Сивик // Зб. наук. праць.- Кам'янець-Подільський, 2013.- с. 287-294
7. Фабри К.Э. Основы зоопсихологии: Учебник.- 6-е изд. / К.Э. Фабри.- М.: Психология, 2004.- 464с.
8. Хартел Лиз. Преодоление / Лиз хартел // Иппотерапия: все об иппотерапии, лечебной верховой езде и конном спорте для людей с ограниченными возможностями // Електронний ресурс.— режим доступу: www.hippotherapy.ru/ippo/preodolenie.html
9. Цветкова М.В. Влияние анималотерапии на детей с ограниченными возможностями здоровья в детских домах / М.В. Цветкова // Молодой ученый, 2013.- №4.- С. 623-625.
10. Преодолеть болезнь: Психотерапия – зоотерапия – лечение с помощью животных // Електронний ресурс.- режим доступу: <http://www.mindlabyrinth.ru/additional/illwin/detail.php?sid=75&pid=961>
11. Медицинская статистика онлайн // Електронний ресурс.- режим доступу: <http://medstatistic.ru/calculators/calcpars.html>
12. Психологічні тести онлайн // Електронний ресурс.- режим доступу: http://azps.ru/tests/tests_san.html

Referenses

1. Zakon Ukrayiny «Pro zatverdzhennya Poryadku utrymannya ta rozvedennya dykykh tvaryn, yaki perebuvayut' u stani nevoli abo v napivvil'nykh umovakh, [Online], available at: zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1384-10

2. Verevkyna, O.V. *Anymaloterapyya kak ynnovatsyonnyy y perspektyvnyy metod psykholohycheskoy raboty* [Animal therapy as an innovative and perspective method of psychological work], [Online], available at: <http://apriori-journal.ru/journal-gumanitarnie-nauki/id/1648>
3. 3.Leont'yev Olexsiy Mykolayovych // [Online], available at: https://uk.wikipedia.org/.../Leont'yev_Olexsiy_Mykolayovych
4. Mak-Farlend, D. (1988), *Povedenye zhyvotnykh: Psykhobyolohyya, étolohyya y évoluytsyya* [Animal Behavior: Psychobiology, Ethology, and Evolution.], Myr, M., Russia.
5. Prayor, K. (2017), *Ne rychyte na sobaku: knyha o dressyrovke lyudey, zhyvotnykh y samoho sebya* [Do not grow up on a dog: a book about training people, animals and himself], Odry, M., Russia.
6. Syvyk, H.Ye. (2013), *Animaloterapiya u roboti z dit'my z rozladamy spektru autyzmu* [Animalotherapy in work with children with autism spectrum disorders], Kamyanets-Podilsky, Ukraine.
7. Fabry, K.É. (2004), *Osnovy zoopsykhologyy: Uchebnyk*. [Fundamentals of Zoopsychology: Textbook], 6rd ed, Psykholohyya, M., Russia.
8. Khartel, Lyz. "Preodolenye", *Yppoterapyya: vse ob yppoterapyi, lechebnoy verkhovoy ezde y konnom sporte dlya lyudey s ohranychennymy vozmozhnostyamy*, [Online], available at: www.hippotherapy.ru/ippo/preodolenie.html
9. Tsvetkova, M.V. (2013), "The influence of animalotherapy on children with disabilities in children's homes", *Molodoy uchenyy*, vol.4, S. 623-625.
10. Preodolet' bolezni: Psykhoterapyya – zooterapyya – lechenye s pomoshch'yu zhyvotnykh, [Online], available at: <http://www.mindlabyrinth.ru/additional/illwin/detail.php?sid=75&pid=961>
11. Medytsynskaya statystyka, [Online], available at: <http://medstatistic.ru/calculators/calcpars.html>
12. Psykholohichni testy, [Online], available at: http://azps.ru/tests/tests_san.html

Автори статті висловлюють щире подяку Харькову Сергію Володимировичу, Кардоновій Валентині Геннадіївні та іншим співробітникам науково-просвітницького відділу Київського міського зоопарку загальнодержавного значення за творчу співпрацю з організації досліджень і підготовки даної статті.